

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

YENİ TESPİTLER IŞIĞINDA KAHRAMANMARAŞ ŞEYH MÜSLİM CAMİİ

Kahramanmaraş Sheikh Muslim Mosque In Light Of New Findings

Servet ÖZKAN, Mehmet PINAR

Öz: Çalışmanın konusunu oluşturan cami, kitabesi bulunmayan ve inşa tarihi bilinmeyen bir yapıdır. Enine dikdörtgen planlı ve ahşap tavanlı yapı, bir takım eklemeler ve onarımlarla günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün kullanılan harimin duvarları, mihrap üst hizasından itibaren yükseltilmiş ve pencereler eklenmiştir. Yapıdan bağımsız konumlanan minare 1960 tarihlidir. Cami temel seviyesinde yapılan incelemelerde, yapının ilk harimi olduğunu düşündürülen birtakım bulgulara rastlanmıştır. 1930'lu yıllarda meydana gelen bir yangın ile büyük oranda zarar gören bu harimin temel alınarak günümüzdeki caminin inşa edildiği düşünülmektedir. Ayrıca bugünkü harim giriş kapı kemerindeki süslemeler, ilk harim girişinden sökülerek buraya yerleştirilmiş olmalıdır. Bu bezemeler, oldukça sade olan caminin önemli süsleme unsurlarındandır. Burada, Türk-İslam sanatında oldukça yaygın olarak kullanılan mührüsüleyman ve çarkıfelek motifleri işlenmiştir. 2018 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilen caminin minaresi 6 Şubat 2023 Kahramanmaraş depreminde gövde bölümünden itibaren yıkılmıştır. Yapı ise günümüzde sağlam durumdadır. Cami temel seviyesinde yapılan tespitlerin, yapının mimari değişim süreci ve tarihlendirilmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir. Yapının kapsamlı olarak değerlendirilmesi ve bilim camiasına tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kahramanmaraş, Cami, Şeyh Müslim Camii, Mührüsüleyman, Çarkıfelek

Abstract: The subject of the study is a mosque with no inscription, and the construction date is unknown. The structure, with a rectangular plan and a wooden ceiling, has survived to the present day with some additions and repairs. The walls of the prayer hall, raised above the mihrab level, have windows added to them. The minaret, located independently of the structure, dates back to 1960. Through detailed examinations at the foundation level of the mosque, some findings suggest that it was the original prayer hall. It is believed that the current mosque was constructed based on the foundation of this prayer hall, which suffered significant damage in a fire in the 1930s. Additionally, the decorative elements on the entrance arch of the current prayer hall must have been removed from the original entrance and placed here. These decorations are significant ornamental features of the rather simple mosque, featuring commonly used motifs in Turkish-Islamic art such as the Seal of Solomon and the wheel of fortune. The minaret of the mosque, restored by the General Directorate of Foundations in 2018, collapsed from the body section during the earthquake in Kahramanmaraş on February 6, 2023. However, the main structure remains intact. It is anticipated that the observations made at the foundation level of the mosque will contribute to understanding the architectural evolution and dating of the structure. The comprehensive evaluation of the building aims to introduce it to the scientific community.

Key Words: Kahramanmaraş, Mosque, Sheikh Muslim Mosque, Solomon's Seal, Wheel of Fortune

Extended Abstract

Sheikh Muslim Mosque is one of the cultural assets built in Maraş during the Ottoman period. There is almost no information about the structure, which lacks an inscription and has an unknown historical background. Therefore, dating the building and providing architectural description are crucial.

The first official record mentioning the mosque dates back to H 1275 (A.D. 1858-1859) in the Ottoman archives. Based on this document, it is evident that the mosque existed in the mid-19th century. Another official record mentioning the mosque is found in the Halep Vilayet Salname dated H 1324 (A.D. 1906-1907). The Salname mentions 30 mosques and 16 masjids in

Maraş, but there is no description or information about Sheikh Muslim Mosque. Considering the absence of records before the mentioned date of H 1858-1859, it is appropriate to attribute the construction of the mosque to the 19th century.

In the 1930s, the mosque was temporarily used as a coffeehouse and warehouse. During a fire in those years, the mosque suffered significant damage and remained inactive for a period. The current minaret of the mosque was constructed in 1960. The structure has undergone various additions and changes to reach the present day and was restored in 2018.

Situated on sloping terrain, the mosque has a rectangular plan and belongs to the group of mosques with wooden ceilings. Adjacent to the south of the mosque is a house attached to the prayer hall, and to the north are more recent additions like the imam's room, ablution area, and lavatories, with a road to the east. The flat-arched entrance to the prayer hall is located on the north façade in line with the mihrab axis. Immediately to the right of the entrance door, there is an open area approximately 60 cm above ground level. In this area, there is a semi-circular protrusion adjacent to the north wall of the mosque. Considering that this protrusion might be used as a last congregation area, it could be speculated that it served a mihrab-like function. Inside the prayer hall, the mihrab, placed in the middle of the qibla wall, is simple and plastered and painted during renovations. The pulpit (minber) is located just west of the mihrab and extends towards the west wall of the mosque. Different-sized windows on the east, west, north, and south facades illuminate the interior. An independent minaret is located at the northeast corner of the mosque. It has a square base, a single-arched balcony, a dome, and a finial. The base is relatively high, and the corners are chamfered as it transitions from the base to the shaft. The minaret shaft is designed in a polygonal shape, and the balcony is in the form of a kiosk. The minaret collapsed from the shaft portion during the earthquake on February 6, 2023, and only the base remains.

Stone, plaster, and wood are used as materials in Sheikh Muslim Mosque. The body walls of the mosque are thick and plastered with cement. The body walls are constructed using wood and rubble stones. The decorative elements of the mosque can be distinguished as wood and stone ornamentation. Wooden ornamentation is present in the form of palmette motifs on the ring-shaped ceiling canopy covering the prayer hall. Stone ornamentation is found in the form of a border architrave in the qibla door lintel. Here, a thin border architrave follows the curve of the arch, filled with small diamond-shaped motifs. Above this border, there are rosettes with geometric motifs such as the Seal of Solomon, wheel, flower, and star motifs. These decorations are carved using relief carving techniques. After the restoration works, flower motifs within hexagonal frames were discovered at the two ends of the mihrab arch.

In excavations conducted at the foundation level of the mosque's prayer hall, a section believed to be the first prayer hall was reached about 2.00 m below the ground. Rectangular two windows blocked later with rubble stones were found on the west wall of the identified prayer hall, and a drainage window was found on the south wall. At the level of the current mihrab in the prayer hall and in its width, a section was identified on the lower floor. This section, later closed with rubble stones, is thought to be the mihrab of the first prayer hall. To the north, there is a wall approximately 1.80 m high, extending from the east wall to the west wall. Also, traces of plaster with lime mortar were found on this floor. All these findings suggest that this was the first prayer hall of the mosque.

Three aspects stand out in this study regarding the architectural identity and historical process of the structure. The first is that Sheikh Muslim Mosque is considered to be a structure built in the 19th century and still possibly preserving its original condition at the beginning of the 20th century. The second is that the present mosque was built based on the damages caused by a fire in the 1930s. The third is the decorations on the entrance door of the prayer hall. It is believed that the decorations in this section, which does not form a smooth arch with the arch curve, were originally in the entrance of the first prayer hall and were later added to the newly

constructed entrance of the prayer hall. Therefore, it can be said that the original Sheikh Muslim Mosque retained its foundation and the decorations on the entrance door of the prayer hall to the present day. These decorations are important in terms of being a continuation of the ornamentation frequently used in both Kahramanmaraş mosques and Turkish-Islamic art. Despite architectural changes and additions over time, the mosque is a continuation of the wooden-ceiling mosques of the Ottoman period in the 20th century. Additionally, the later added minaret is noteworthy for reflecting the characteristic features of minarets in Kahramanmaraş and the surrounding region.

Giriş

Tarihi oldukça eski bir kent olan Maraş, önemli güzergâhlar üzerinde yer alması nedeniyle pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Zaman içinde Asur, Roma, Bizans, Arap ve Türk hâkimiyeti altına giren Maraş, Dulkadirîliler döneminden itibaren şehir kimliğine kavuşmaya başlamıştır.¹ Tarihî süreçte pek çok istila, yağma ve deprem nedeniyle kentte mimari bir bütünlük sağlanamasa da Dulkadirîliler ve Osmanlılar döneminde önemli vakıf eserler inşa edilmiştir.² Özellikle Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış birçok cami bulunmaktadır. Bunlardan bazıları zaman içinde geçirdiği onarımlarla değişmiş olmasına karşın pek çoğu özgün durumunu korumuştur.

Osmanlı döneminde Maraş'ta inşa edilmiş kültür varlıklarından biri de Şeyh Müslim Camii'dir. Kitabesi olmayan ve tarihi bilinmeyen yapı hakkında neredeyse hiç bilgi bulunmamaktadır. Kahramanmaraş'taki camileri tanıtan çeşitli yayınlar ve tezler mevcuttur. Bunların başında gelen çalışmalardan Hamza Gündoğdu'nun Kahramanmaraş'ın mimari eserlerini tanıttığı makalesinde pek çok önemli kültür varlığı ve camiden bahsedildiği, ancak Şeyh Müslim Camii'nin yer almadığı görülür.³ Yine Rahmi Tekin'in, Zülkadiri (Dulkadirli) ve Osmanlı'nın Maraş'ta inşa ettiği vakıf eserleri konu alan makalesinde de bu camiye değinilmemiştir.⁴ Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine kadar Kahramanmaraş'ın değişen mimari çehresini yüzyıllara göre değerlendiren Neslihan Çakmak'ın tezinde Şeyh Müslim Camii'nin adının geçmediği görülmüştür.⁵ Kahramanmaraş merkez cami minarelerini tanıtan Gözde Sönmeztürk'ün tez çalışmasında da bahsi geçen cami yer almamaktadır.⁶ Mehmet Özkarcı'nın Maraş merkez ve ilçelerindeki kültür varlıklarını tanıtan çalışmasında ise Şeyh Müslim Camii'nin günümüze gelmediğinden bahsedilmiş ve ayrıntılı bir açıklama yapılmamıştır.⁷ Osmanlı arşivlerindeki 1858-1859 tarihli belge ve 1906-1907 tarihli Halep Vilayeti Salnamesi dışında da caminin adının geçtiği herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Yapının tarihlendirilmesi konusunda önemli bir referans oluşturan bu belgeler, caminin Osmanlı dönemindeki varlığının da en önemli kanıtı durumundadır.

Hazırlanan yayın ve çalışmalarda caminin bahsinin geçmemesi, yapının tarihlendirilmesini ve mimari tanımını önemli hâle getirmiştir. Yapı hakkında bilinenlerin oldukça sınırlı olması ve camiden bahsedilmemesi, yapının mimarisinde zamanla meydana gelen değişiklikler ile açıklanabilir. Nitekim cami günümüze ulaşana dek birtakım onarım ve eklemeler görmüş, minaresi de geç dönemde inşa edilmiştir. Fakat caminin temel seviyesinde

¹ Tufan Gündüz, "Kahramanmaraş" *TDV İslam Ansiklopedisi* 24 (2001): 192-194.

² Hamza Gündoğdu, "Kahramanmaraş-Mimari" *TDV İslam Ansiklopedisi* 24 (2001): 197-198; Rahmi Tekin, Zülkadiri Beyliği ve Osmanlı Devleti Zamanında Maraş'ta Yapılan Vakıf Eserler, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000): 310-339.

³ Hamza Gündoğdu, "Kahramanmaraş", 197-201.

⁴ Rahmi Tekin, Zülkadiri Beyliği, 310-33.

⁵ Neslihan Çakmak, "Osmanlıdan Cumhuriyete Kahramanmaraş'ın Değişen Mimari Çehresi" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2015).

⁶ Gözde Sönmeztürk, "Kahramanmaraş (Merkez) Minareleri" (Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2022).

⁷ Mehmet Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş-46 II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 1189.

tarafımızca yapılan incelemelerde ilk harimin varlığına işaret eden bazı kalıntılar bulunmuştur. Çalışmamızda, yapılan tespitler dikkate alınarak caminin değişen mimari kimliğini ortaya çıkarmak, elde edilen veriler ve arşiv kayıtları dikkate alınarak yapıyı tarihlendirmek amaçlanmıştır. Yapının inşa tarihi ve mimari değişimi ile ilgili hususlar, değerlendirme bölümünde kapsamlı olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

Yapının Tarihçesi

Şeyh Müslim Camii'nin yapım tarihi ve kim tarafından inşa ettirildiği hakkında bilgi bulunmamaktadır.⁸ Yapıya ait herhangi bir kitabe olmadığı için inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Evliya Çelebi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Kahramanmaraş'ı iki kere ziyaret etmiş ve Seyahatnamesinde şehirden söz etmiştir. İlk ziyaretinde anlatamadıklarını ikinci ziyaretinde anlatan Çelebi, Maraş'ın camilerinden bahsederken şehirde otuz dokuz mihrabın bulunduğunu belirtmiş ve meşhur birkaç caminin adını yazarak bu faslı kapatmıştır.⁹ Yazmış olduğu meşhur camiler arasında Şeyh Müslim Camii'nin ismi geçmemiştir. Dolayısıyla Çelebi'nin bahsettiği otuz dokuz mihrap arasında Şeyh Müslim Camii'nin olma olasılığı bulunmasına karşın, bu konuyu açıklığa kavuşturacak bir veri yoktur.

Caminin adının geçtiği ilk resmî kayıt, H 1275 (M 1858-1859) tarihli Osmanlı arşiv belgesidir.¹⁰ Belgede; camide günlük yarım akçe vazife ile hatip bulunan Hacı Muhammed Halife'nin vefatıyla imam kadrosunun boş kaldığı ve bu nedenle Kebir oğlu Muhammed Şem'i Efendi'nin bir görevlinin atanması için Evkaf Nezaretinden 19 Muharrem 1275 tarihinde istekte bulunduğu, Evkaf Müdürlüğü kayıtlarına göre caminin mülhak vakıflardan olduğu, camide vazifeli olan kişiye belirli bir akçe şart koşulmadığının tahkik edildiğinden bahsedilmektedir. Bu belgeden hareketle caminin 19. yüzyıl ortalarında var olduğu açıktır. Yapının adının geçtiği bir diğer resmî kayıt, H 1324 (M 1906-1907) tarihli Halep Vilayeti Salmesidir. Salmeside Maraş'ta 30 cami ve 16 mescit bulunduğundan bahsedilmektedir. İsmi geçen camiler arasında bulunan Şeyh Müslim Camii ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır.¹¹

Yukarıda bahsi geçen M 1858-1859 tarihli Osmanlı arşiv kaydı dikkate alındığında yapının 19. yüzyılda inşa edildiği söylenebilir. Varsayılan tarihten daha öncesine ait herhangi bir kayıt ya da bilgi bulunmaması yapı için belirtilen tarihi vermeyi uygun kılmaktadır.

Cami 1930'lu yıllarda bir dönem kahvehane ve depo olarak kullanılmıştır. O yıllarda çıkan bir yangında cami büyük zarar görmüş ve bir dönem atıl kalmıştır. Cami yakınında oturan varlıklı hayırsever Şişman Arif'in hanımı Arap Hatun tarafından bütün masrafları karşılanarak cami bugünkü hâline kavuşturulup tekrar ibadete açılmıştır. Caminin günümüzdeki minaresi 1960 yılında inşa edilmiştir. Avlunun kuzeybatı cephesindeki imam odası ile abdesthane ve lavaboların da yakın dönemde yapıldığı bilgisi edinilmiştir.¹²

Mimari Özellikleri

Cami Kahramanmaraş ili, Dulkadiroğlu Merkez ilçesinde, Divanlı Mahallesi Benli Ali Caddesi üzerinde meyilli yüksek bir arazide inşa edilmiştir (Fotoğraf 1). Caminin güneyinde harime bitişik bir ev, kuzeyinde yakın zamanlarda yapılan imam odası, abdesthane ve lavabolar, doğusunda yol bulunmaktadır.

⁸ Kemalettin Koç, *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatin Fiziki Yapıya Etkisi* (Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2010), 197.

⁹ Zehra Göre, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Maraş", I. *Kahramanmaraş Sempozyumu* içinde (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi, 2005), 735.

¹⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), C. EV. Evkaf, Dosya No: 158, Gömlek No: 7881, Tarih: 19 Muharrem 1275.

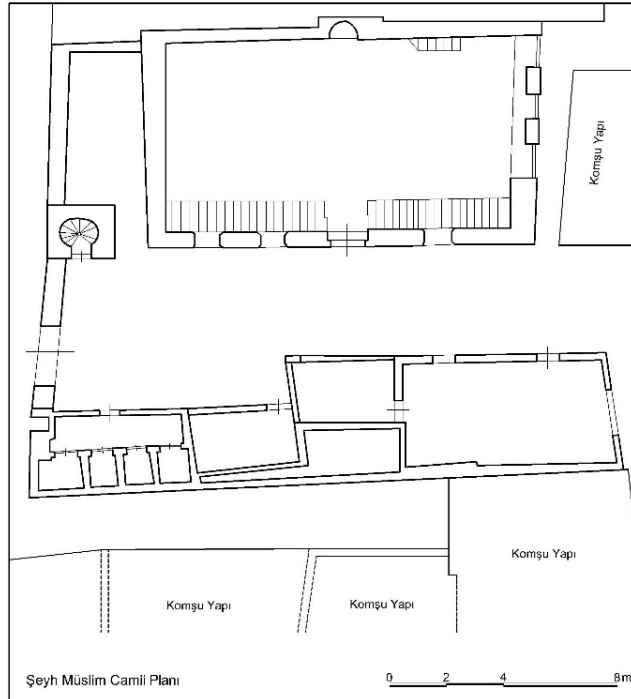
¹¹ Mehmet Karataş, "20. Yüzyılın Başlarında Maraş'ın Sosyokültürel ve Ekonomik Durumu", I. *Kahramanmaraş Sempozyumu* içinde (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2005), 599-600; Ökkeş Ramazanoğlu, "234. Numaralı Şer'iye Sicili H 1322-1325 M 1904-1907 (Değerlendirme ve Transkripsiyon)" (Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 1996), 47-48.

¹² 1938 doğumlu Mehmet Özyetişen ile 18.08.2014'te yapılan görüşme.

Fotoğraf 1: Şeyh Müslim Camii Avlu (Doğu Cephe) Giriş Kapısı (Pınar, 2014)

Meyilli bir arazi üzerinde konumlanan cami, enine dikdörtgen planlı olup ahşap tavanlı camiler gurubuna girmektedir (Çizim 1). Caminin kuzeyinde yer alan avluya, doğu duvarında Benli Ali Caddesi'ne açılan kapıdan girilir. Harim girişi ise cami kuzey cephesinde mihrap ekseninde olup basık kemerlidir (Fotoğraf 2). Harim giriş kapısının hemen sağında yerden yaklaşık 60 cm yükseklikte etrafı açık bir alan bulunmaktadır. Bu alanda, cami kuzey duvarına bitişik olan yarım daire kesitli bir çıkıntı bulunmaktadır. Buranın bir son cemaat yeri olarak kullanıldığı düşünüldüğünde bu çıkıntının mihrap işlevi gördüğü düşünülebilir (Fotoğraf 3).

Çizim 1: Şeyh Müslim Camii +0.00 Kotu Kat Planı (Kurtuluş Kavasoglu'ndan işlenerek)

Fotoğraf 2: Harim giriş kapısı (Pınar, 2014)

Fotoğraf 3: Son Cemaat Yeri (Pınar, 2014)

Harim bölümünde, girişin doğusunda ve batısında yerden yaklaşık 50 cm yüksekliğinde 130 cm eninde iki adet seki bulunmaktadır (Fotoğraf 4). Girişin batısında yer alan seki aynı zamanda müezzin mahfili olarak kullanılmaktadır.

Kible duvarının ortasına ve cümle kapısının eksenine yerleştirilen mihrap, oldukça sade olup onarımlar sırasında sıvanarak boyanmıştır (Fotoğraf 5). Mihrap nişinin derinliği duvar içinde kaldığı için dışa taşıntı yapmamaktadır. Fakat mihrabın çerçevesi iç mekâna doğru 0,10 m'lik çıkıntı yapmaktadır. Mihrap nişi sivri kemerli ve yarım daire kesitli olup 0,60 m derinliğinde 0,87x2,08 m boyutlarındadır. Mihrap nişinin üzerinde yağlı boya ile “fe velli vecheke şatral Mescidi'l-Haram” ayeti yazmaktadır.¹³

Fotoğraf 4: Harim müezzin mahfili ve ahşap seki (Pınar, 2014)

Fotoğraf 5: Cami minberi ve mihrabı (Pınar, 2014)

¹³ Kur'an-ı Kerim, 2/149. Kibleye yönelmeyi hatırlatır: “Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.” anlamına gelmektedir.

Harimin sekiz basamaklı minberi, mihrabın hemen batısında ve harim güney duvarına bitişik olarak caminin batı duvarına doğru uzanmaktadır (Fotoğraf 5). Harimde vaaz kürsüsüne yer verilmemiştir.

Caminin doğu, batı, kuzey ve güney cephelerinde açılan farklı ebatlarda ahşap pencerelerle iç mekân aydınlatması sağlanmıştır. Kuzey cephede yer alan üç adet pencere dikdörtgen formludur. Doğu cephedeki kare biçimli iki pencere oldukça yüksekte yer almaktadır. Batı cephesinde, yerden yaklaşık 120 cm yüksekliğinde ve aynı seviyede üç adet kare pencere bulunmaktadır. Güney cephede ise yerden oldukça yüksek iki adet dikdörtgen pencere açıklığına yer verilmiştir. Harim beden duvarları mihrap üst hizasından itibaren incelererek devam etmiş ve duvarlarda bir kademelenme meydana gelmiştir (Fotoğraf 5). Harim doğu, batı ve güney cephesine açılan pencereler de mihrap üst hizasında kalmıştır. Beden duvarlarının üst bölümünde yapılan bu değişikliklerin 1950-1960'lardaki yol yapım çalışmalarından sonra meydana geldiği düşünülmektedir. Yol kotunun yükselmesi nedeniyle cami beden duvarları da yükseltılarak bahsi geçen pencerelerin eklendiği ve bu nedenle harim duvarlarında kademelenme meydana geldiği söylenebilir.

Bugünkü harimin temel seviyesinde yapmış olduğumuz araştırma neticesinde zeminden yaklaşık 2 m aşağıda ilk harim olduğunu düşündüğümüz bölüme ulaşılmıştır (Fotoğraf 6). Tespit edilen harimin batı duvarında sonradan moloz taşlarla kapatılmış dikdörtgen iki pencere ve güney duvarında bir adet mazgal pencere izine rastlanmıştır. Üstte bugünkü harimin mihrap hizasında ve genişliğinde alt katta da bir bölüm tespit edilmiştir. Sonradan moloz taşlarla örülerek kapatılmış olan bu bölümün ilk harime ait mihrap olduğu düşünülmektedir. Kuzey yönde ise yaklaşık 1,80 m yüksekliğinde, doğu duvarından batı duvarına kadar uzanan bir duvar yer almaktadır. Moloz taşlardan örülmüş bu duvar nedeniyle bu yönde herhangi bir tespit yapılamamıştır. Ayrıca, bu katta horasan harçlı sıva izlerine rastlanmıştır. Bütün bu tespitler, caminin ilk hariminin burası olduğunu düşündürmektedir (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 6: Harim zemini altındaki mekân (Pınar, 2014)

Fotoğraf 7: Harim zemini altındaki mekânda tespit edilen sıva izleri (Pınar, 2014)

Caminin kuzeydoğu köşesinde yapıdan bağımsız minareye yer verilmiştir. Kare bir kaide üzerinde tek şerefeli kısa petek, külah ve âlem bölümleri olan minare 1960 yılında yapılmıştır (Fotoğraf 8). Minareye giriş kaidenin kuzey cephesinde, cami avlusuna açılan küçük bir kapıdan

sağlanmaktadır. Kaide bölümü oldukça yüksek tutulmuş ve kaideden gövdeye geçişte kaide köşeleri pahlanmıştır. Minare gövdesi çokgen olarak tasarlanmıştır. Merdiven boşluğu gövdede açılan iki küçük pencere ile aydınlatılmıştır. Gövde, şerefe altında kalın silme şeklinde düzenlenmiş beş sıra bilezikle sonlandırılmıştır. Minarenin şerefe korkuluğu demir parmaklıklarla çevrelenmiştir. Yaklaşık 2,00 m yüksekliğindeki silindirik petek, demir direkler üzerine oturan geniş saçaklı basit saca örtülmüş ve onun üzerinde de konik sac külâh ve âlem bölümleri ile sonlanmıştır. Şerefe üstü köşk tipinde yapılmıştır.

Fotoğraf 8: Caminin minaresi (Pınar, 2014)

Şeyh Müslim Camii'nde malzeme olarak taş, alçı ve ahşap kullanılmıştır. Caminin beden duvarları oldukça kalın çimento ile sıvanmıştır. Beden duvarları ahşap ve moloz taş kullanılarak yapılmıştır (Fotoğraf 9). Harim iç tavanı, çatısı, zemini, zemini taşıyan dikmeleri, kapı ve pencere kanatları, minber, mihrap taş bölümü ve harim kuzey cephesinde yer alan sekileri ahşaptan yapılmış olup özgün değildir. Yağlı boya ile boyalı olan mihrap nişi ve alınlığı alçıdandır. Harim bölümü ahşap örtülüdür. Cami dört cepheden yaklaşık 40 cm dışa taşıntı yapan saçaklı, iki yöne meyilli kırma çatı ile örtülmüş ve çatı sac ile kaplanmıştır (Fotoğraf 10). Minarede dökme briket, taş kullanılırken, külâh ve âlem bölümlerinde sac malzeme kullanılmıştır. Caminin harim ve avlu giriş kapılarıyla şerefe korkulukları demir doğramadır.

Fotoğraf 9: Harim beden duvarındaki moloz taş (Pınar, 2014)

Fotoğraf 10: Harim çatısı ve ahşap hatıl (Pınar, 2014)

Camide bezeme ögesi az olmakla birlikte bunları ahşap ve taş süsleme olarak ayırmak mümkündür. Ahşap süsleme, harimi kapatan üst örtünün halka şeklindeki tavan göbeğinde palmet motifleriyle karşımıza çıkmaktadır (Fotoğraf 11). Taş süsleme ise harim giriş kapısının basık kemerli alınlığında yer alır. Burada içi küçük baklava dizileri ile doldurulmuş ince bir bordür kemer eğrisinin şeklini takip etmektedir. Bu bordürün üst bölümünde ise mührüsüleyman, çarkıfelek, çiçek ve yıldız motiflerinin sıralandığı geometrik motifli rozetler bulunmaktadır. Bu bezemeler oyma tekniğinde yapılmıştır (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 11: Harim ahşap tavanındaki lamba göbeği (Pınar, 2014)

Fotoğraf 12: Harim giriş kapısı kemer alınlığındaki taş bezeme (Pınar, 2014)

Yapının Restorasyon Sonrası Durumu

2018 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapının restorasyonu tamamlanmıştır. Restorasyon çalışması sonrasında harim girişinin iki yanındaki sekiler kaldırılmıştır. Bu bölüme, ahşap dikmeler üzerine yükselen bir kadınlar mahfili eklenmiştir (Fotoğraf 13). Harim doğu duvarının üst bölümüne bir kapı açılmış ve bir merdiven eklenerek dışarıyla bu bölümün bağlantısı sağlanmıştır (Fotoğraf 14).

Fotoğraf 13: Harim bölümüne eklenen kadınlar mahfili (Özkan, 2023)

Fotoğraf 14: Cami doğu duvarına eklenen giriş (Özkan, 2023)

Harim mihrap duvarında birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu bölümde, mihrap üst hizasından itibaren eklenen ve kademelenmeye sebep olan muhdes duvar ana duvar ile aynı kalınlığa getirilmiş ve üstte açılan pencereler kapatılmıştır. Bunların yerine harimi aydınlatmak için mihrap duvarı ve diğer duvarlarda daha geniş pencerelere yer verilmiştir (Fotoğraf 15).

Harim bölümündeki bir diğer düzenleme, mihraptaki boya ve sıvanın kaldırılmasıdır. Eklemelerden arındırılan mihrabın özgün taş yüzeyi ortaya çıkarılmıştır. Sıvanın kalkmasıyla mihrap kemerinde yer alan taş bezemeler de gün yüzüne çıkmıştır. Bu bezemeler, mihrap kemerinin iki ucuna simetrik olarak yerleştirilmiş altıgen çerçeveler içinde çiçek motiflerinden meydana gelmiştir. Genel hatları ile mihrap kemerindeki süslemeler geometrik bir form oluşturmaktadır (Fotoğraf 16).

Mihrap duvarında ele alınan bir diğer bölüm minberdir. Ahşap minber yüzeyindeki boyalar kaldırılarak temiz bir görüntü elde edilmiştir.

Fotoğraf 15: Cami mihrap duvarı (Özkan, 2023)

Fotoğraf 16: Mihrap kemer detayı (Özkan, 2023)

Cami giriş bölümünde yapılan düzenlemelerde, giriş kapısının batısında yer alan etrafi açık seki şeklindeki bölüm kaldırılmıştır (Fotoğraf 17). Burada bulunan yarım daire kesitli nişin derinliği (mihrap) duvar sıvasının temizlenmesi ile ortaya çıkarılmıştır (Fotoğraf 18). Ayrıca, harim giriş kapı kemerindeki süslemeler temizlenerek motifler anlaşılır duruma gelmiştir (Fotoğraf 19). Kapı kemerini oluşturan taşlar yeni bir düzenlemeyle ele alınarak daha düzgün bir form elde edilmiştir. Caminin duvarlarına raspa yapılmış çatı, zemin, tavan ve pencere ahşapları yenilenmiştir. Harim giriş kapısı da ahşap malzeme ile değiştirilmiştir.

Fotoğraf 17: Harim giriş cephesi (Özkan, 2023)

Fotoğraf 18: Harim giriş kapısının batısındaki mihrap nişi (Özkan, 2023)

6 Şubat 2023 tarihli depremde cami duvar sıvalarında yer yer çatlaklar meydana gelmiş, ancak yapı sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Yapıdan bağımsız konumdaki minarenin ise gövde ve üst bölümü yıkılmış, yalnızca kaidesi ayakta kalmıştır (Fotoğraf 20).

Fotoğraf 19: Harim giriş kapı kemerindeki süslemeler (Özkan, 2023)

Fotoğraf 20: Cami minare kaidesi (Özkan, 2023)

Değerlendirme

Stratejik bir bölgede bulunan Kahramanmaraş Osmanlı devleti tarafından şehir alınana kadar sürekli el değiştirmiş ve bölgede hâkimiyet kurmak isteyen medeniyetler, devletler tarafından hep gözde bir şehir olmuştur. Şehrin geçiş güzergâhında yer alması, farklı devletler tarafından hâkimiyet mücadelelerine sahne olması, mimarisine ve sosyokültürel hayatına etki etmiştir. Şeyh Müslim Camii'nin inşa edildiği Divanlı Mahallesi şehrin en eski mahallelerinden birisidir. Mahalle günümüzde eski tarihî yapıları, yerleşimi ve sosyal hayatıyla canlılığını devam ettirmektedir.¹⁴

Şeyh Müslim Camii hakkındaki bilginin oldukça sınırlı olması yapının tarihi ve mimari kimliğini ortaya çıkarmayı önemli hâle getirmiştir. Tarihlendirme konusunda ilk resmî belge olan H 1275 (M 1858-1859) tarihli Osmanlı arşiv belgesinden hareketle yapı 19. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.¹⁵ Caminin adının geçtiği bir diğer resmî kayıt olan H 1324 (M 1906-1907) tarihli Halep Vilayeti Salnamesi ise yapının 20. yüzyıl başındaki varlığını belgelemektedir. Ancak şu an mevcut olan caminin çeşitli eklemelerle günümüze ulaşmış bir 20. yüzyıl eseri olduğu görülmektedir. Yapı temel seviyesinde ilk harime işaret eden bulgular, üstte neden yeni bir harimin inşa edildiği sorusunu düşündürmektedir. Bu konuda en açıklayıcı bilgi tarihçe bölümünde bahsedilen yangındır. Nitekim sözlü tarih çalışmalarında yapının 1930'lu yıllarda bir yangında zarar gördüğü ve bir dönem atıl kaldığı bilgisi edinilmiştir.¹⁶ Yangından etkilenen cami temel alınarak zaman içinde daha büyük ölçülerde bir yapı inşa edilmek istenmiş olmalıdır. Nitekim ilk harim olduğu düşünülen bölümün bugünkü harime göre daha küçük olması bu olasılığı akla getirmektedir. Ayrıca, yeni cami inşa edilene kadar geçen süreçte yapının hemen yanındaki yol kotunun da yükselmesi, eski harimin üzerine yeni yapı inşa fikrini akla getirmiş olabilir. Caminin harim giriş kapı kemerinde birtakım müdahalelerin olduğu restorasyondan önceki fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Kapı kilit taşının kemer eğrisi ile düzgün bir yay oluşturmadığı görülmektedir. Bu durum, ilk harimin özgün giriş kapısında yer alan bezemelerin üstteki harim kapısına eklenmek için söküldüğünü ve sonradan buraya ilave edildiğini düşündürmektedir.

Cami meyilli bir arazi üzerinde dikdörtgen planlı olup ahşap tavanlı camiler gurubuna girmektedir. Meyilli arazi üzerine kurulması ve ahşap tavanlı camiler gurubunda olması bakımından Kahramanmaraş merkez Yörükselim Mahallesi'ndeki Hacı Veli Camii (17. yy.

¹⁴ Koç, *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi*, 158.

¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), C. EV. Evkaf, Dosya No: 158, Gömlek No: 7881, Tarih: 19 Muharrem 1275.

¹⁶ 1938 doğumlu Mehmet Özyetişen ile 18.08.2014'te yapılan görüşme.

ortaları) ile Divanlı Mahallesi'ndeki Kazancı Camii (17. yy. sonları) ve Turan Mahallesi'ndeki (Nuh) Ahmet Efendi Camii (1715-1716) ile benzerlik göstermektedir.¹⁷

1960 yılında yapıya eklenen ve 6 Şubat 2023 depreminde yalnızca kaidesi ayakta kalan minare dikkat çeken bir diğer unsurdur. Minarenin Güney ve Güneydoğu etkili olarak şerefe üstü köşk tipinde yapılmış ve şemsiye tipi örtü ile kapatılmıştır. Bu yönüyle Kahramanmaraş'taki tarihî camilerden Devecili Camii (1615), Çukuroba Camii (1669-1670), Keşfi Efendi Camii (1739-1740) ve Evzâniye (Âlemlî) Camii (1762) ile benzerlik göstermektedir.¹⁸ Yakın illerden Gaziantep'teki Ömeriye Camii (1150?), Bostancı Camii (1574-1575) ve Eyüpoğlu Camii (14. yy.)¹⁹ ile Adana Yeni Cami (1724)²⁰ ve Antakya Sarımiye Camii (16. yy.)²¹ de bu tipteki minarelere örnek olarak verilebilir. Geç dönemde yapıya eklenmiş olmasına rağmen Şeyh Müslim Camii minaresi Kahramanmaraş'taki tarihî cami minare özelliklerini devam ettirmesi bakımından kayda değerdir.

Şeyh Müslim Camii'nin mihrap kemeri ile harim giriş kapı kemerinde taş bezeme olarak tatbik edilen süslemeler dikkat çekmektedir. Bu süslemelerden harim giriş kapı kemerindekiler, Kahramanmaraş camilerinin minare ya da mihrabında taş bezeme olarak sıklıkla tercih edilmiştir. Nitekim Dulkadirli dönemi örneklerinden Maraş Ulu Camii (1442-1452) ve Şazi (Şadi) Bey Camii (1480-1515)²² minare şerefe altında mührüsüleyman, çarkıfelek ve çiçek motifleri taş bezeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahramanmaraş Boğazkesen Camii'nin (1480-1515)²³ ise mihrap kemerinde çiçek ve çarkıfelek motiflerine yer verilmiştir. Yine Kahramanmaraş Çukuroba Camii minaresinde (minare yapım tarihi M 1720-1721) kapı kemerindeki bezemeler de bu süslemelerin 18. yüzyıldaki örneklerini oluşturmaktadır (Fotoğraf 21). Bu bezemelerden Türk-İslam sanatı içinde yaygın olarak karşımıza çıkan mührüsüleyman motifi, bulunduğu yere şeytanın girmediği inancından ötürü²⁴ farklı yapı tipi ve malzeme üzerine tatbik edilmiştir. Bu nedenle cami,²⁵ darüşşifa,²⁶ mezar taşı²⁷ ve minber²⁸ gibi pek çok eserde bu motifi görmek mümkündür. Ayrıca, zehirlenmeye karşı bir tılsım olarak şifa taşlarında,²⁹ hükmetme ve devlet sembolü olarak kabul edilmesi nedeniyle mühürler³⁰ üzerinde de sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Cami giriş kapısı kemer alınlığındaki süslemelerden çarkıfelek motifi de Türk-İslam döneminde oldukça yaygın olarak tercih edilen motiflerdendir. Gök ile ilgili olan bu motif, eski

¹⁷ Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş*, 158, 197, 225.

¹⁸ Gözde Sönmeztürk, Kahramanmaraş (Merkez) Minareleri (Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2022), 42, 52, 62, 67; Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş*, 158.

¹⁹ Fevziye Eker ve Furkan Köksöken, "Kahramanmaraş, Adana ve Gaziantep Örnekleri Işığında Suriye-Zengi Üslubunun Mimari Süslemeye Etkileri" *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13 (2023): 119-120.

²⁰ Gözde Ramazanoğlu, *Adana'da Tarih Tarihte Adana* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006), 119; Tolga Kırkıl ve Erkin Erten, "Adana Kent Merkezinde Cami Mimarisinin Geçmişten Günümüze Gelişimi" *Ç.Ü Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 19/5 (2008): 83.

²¹ Funda Varnacı Uzun ve Mehmet Somuncu, "Depremler Sonrası Antakya Kentsel Kültürel Mirası Hakkında Değerlendirme" *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi* 10/1 (2023): 14.

²² Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş*, 261, 267, 289, 303; Sönmeztürk, Kahramanmaraş (Merkez) Minareleri, 27.

²³ Özkarcı, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş*, 100, 106.

²⁴ İskender Pala, "Mühr-i Süleyman", *İslam Ansiklopedisi* 31 (2020): 524.

²⁵ Şahabettin Öztürk, "Van Hüsrev Paşa Külliyesi Mimari Restorasyon ve Onarımı" *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 27/46 (2021): 33; Akın Tercanlı, "Mühr-i Süleyman Motifli Bir Kaide: Kilis İbrahim Efendi Camii Minaresi" *Dini Araştırmalar* 26/64 (2023): 204.

²⁶ Kifayet Özkul, "Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Bezemeleri" *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2020): 67.

²⁷ Mehmet Top ve Ömer Avni Yunus, "Ahlat Taht-ı Süleyman Mezarlığındaki Usta Kitabeli Mezartaşları", *Türkmes 2019 Tam Metin Bildiriler* içinde (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020), 84; Ömer Tokuş, "Temran Köyü Camii, Çeşme Kitabesi ile Mezar Taşları" *Bingöl Araştırmaları Dergisi* 2/2,9 (2016): 16, 18, 20, 23.

²⁸ Demet Taşkan, "Trabzon'da Natülmort Desenli Ahşap Minberler", *Akdeniz Sanat* 13 (2019): 231.

²⁹ Fırat Allak, "İstanbul Türbeler Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Şifa Tası" *Motif Akademi Halkbilim Dergisi* 16/43 (2023): 1334, 1336.

³⁰ Necla Dursun, "Niğde Müzesi'ndeki Osmanlı Mühürleri", *History Studies* 11/2 (2019): 588.

Türk inancı ile bağlantılıdır. Türk mitolojisinde bir çift gök ejderi tarafından çevrildiğine inanılan gök kubbe, gök çarkı olarak adlandırılmıştır. İslamiyet'in kabulü ile Türkler bu inancı dairesel bir çember ve merkezden kenara doğru rüzgâr gülü gibi aynı yöne dönük çizgilerden oluşan bir motif olarak sanat eserlerine işlemiştir. Motifin dünyanın dönüşünü, düzenini, yaşamın devridaimini, Tanrı'ya ulaşma ve iki dünya arasındaki geçişi ifade ettiğine inanılmaktadır.³¹ Çoğunlukla mezar taşlarında uygulanan bu motif,³² Türk-İslam devri cami, mescit, türbe ve kervansaray gibi mimari yapıların kubbelerinde bir bezeme unsuru şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.³³ Şeyh Müslim Camii giriş kapı kemerindeki çarkıfelek motifleri de Türk-İslam inanç sistemiyle bağlantılı olarak Allah'a ulaşmanın bir ifadesi şeklinde işlenmiş olmalıdır.

Fotoğraf 21: Kahramanmaraş Çukuroba Camii minare kapı kemerindeki süsleme (G. Sönmeztürk'ten)

Sonuç

Kahramanmaraş camileri arasında adına az rastlanan Şeyh Müslim Camii, çeşitli eklemeler ve yeniliklerle günümüze ulaşmış bir yapıdır. Ancak, yapının Osmanlı dönemindeki varlığını ve tarihî bir cami olduğunu belgeleyen 1858-1859 tarihli kayıt, geçmişini ve mimarisini daha detaylı incelemeyi gerektirmiştir. Bu çalışmada, yapının mimari kimliği ve tarihsel süreci ile ilgili üç husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi; Şeyh Müslim Camii'nin 19. yüzyılda inşa edildiği düşünülen bir yapı olması ve 20. yüzyıl başlarında hâlen özgün durumunu koruma olasılığıdır. İkincisi, 1930'lu yıllarda meydana gelen bir yangında zarar gören caminin temel alınarak günümüzde mevcut olan caminin inşa edilmiş olmasıdır. Üçüncüsü ise harim girişi

³¹ Tülin Çoruhlu, "Maddi Kültür Verilerinin Işığında Goralıların Türklüğü Meselesi", 38. *ICANS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)* içinde (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008), 378; Yusuf Çetin, "Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme" *Social Sciences Studies Journal* 3/8 (2017): 357.

³² Tülin Çoruhlu, Maddi Kültür Verilerinin Işığında, 378; Yusuf Çetin ve Evren Bingöl, "Erciş Tekler Mahallesi Mezarlığı'nda Bulunan Karakoyunlu Dönemi Mezar Taşları" *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2020): 241, 244, 245.

³³ Alper Altın, "Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları" *Sanat Tarihi Yıllığı* 30 (2021): 36-67.

kapısındaki süslemelerdir. Kemer eğrisi ile düzgün bir yay oluşturmayan bu bölümdeki süslemelerin, ilk harim girişinde yer aldığı ve sonradan yeni inşa edilen harim girişine eklendiği düşünülmektedir. Dolayısıyla özgün Şeyh Müslim Camii'nden günümüze cami temelini ve harim giriş kapısındaki bezemelerin kaldığı söylenebilir. Bu süslemeler hem Kahramanmaraş camileri hem de Türk-İslam sanatı içinde sıklıkla kullanılan bezemelerin bir devamı olması bakımından önemlidir. Mimari olarak geçirdiği değişimler ve eklemelere karşın, cami Osmanlı dönemindeki ahşap tavanlı camilerin 20. yüzyıldaki bir devamı gibidir. Ayrıca geç dönemde eklenen minaresi, Kahramanmaraş ve yakın bölgedeki minarelerin karakteristik özelliklerini yansıtmaları bakımından kayda değerdir.

Kaynakça

- Allak, Fırat. "İstanbul Türbeler Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Şifa Tası" *Motif Akademi Halkbilim Dergisi* 16/43 (2023): 1327-1354.
- Altın, Alper. "Türk-İslam Kubbelerinde Çarkıfelek Formları" *Sanat Tarihi Yıllığı* 30 (2021): 29-80.
- Çakmak, Neslihan, "Osmanlıdan Cumhuriyete Kahramanmaraş'ın Değişen Mimari Çehresi" Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2015.
- Çetin, Yusuf. "Türk-İslam Bezeme Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme" *Social Sciences Studies Journal* 3/8 (2017): 353-365.
- Çetin, Yusuf ve Bingöl, Evren. "Erciş Tekler Mahallesi Mezarlığı'nda Bulunan Karakoyunlu Dönemi Mezar Taşları" *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2020): 219-245.
- Çoruhlu, Tülin. "Maddi Kültür Verilerinin Işığında Goralıların Türklüğü Meselesi". 38. ICANS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) içinde, 361-384. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2008.
- Dursun, Necla. "Niğde Müzesi'ndeki Osmanlı Mühürleri", *History Studies* 11/2 (2019): 573-600.
- Eker, Fevziye ve Köksöken, Furkan. "Kahramanmaraş, Adana ve Gaziantep Örnekleri Işığında Suriye-Zengi Üslubunun Mimari Süslemeye Etkileri" *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13 (2023): 93-123.
- Göre, Zehra. "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Maraş". I. Kahramanmaraş Sempozyumu içinde, 733-740. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi, 2005.
- Gündoğdu, Hamza. "Kahramanmaraş-Mimari". *İslam Ansiklopedisi* 24 içinde, 197-201, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Gündüz, Tufan. "Kahramanmaraş". *İslam Ansiklopedisi* 24 içinde, 192-196. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Karataş, Mehmet. "20. Yüzyılın Başlarında Maraş'ın Sosyokültürel ve Ekonomik Durumu". I. Kahramanmaraş Sempozyumu içinde, 599-607, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları, 2005.
- Kırkıl, Tolga ve Erten, Erkin. "Adana Kent Merkezinde Cami Mimarisinin Geçmişten Günümüze Gelişimi" *Ç.Ü Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 19/5 (2008): 78-87.
- Koç, Kemalettin. *Kahramanmaraş'ta Sosyal Hayatın Fiziki Yapıya Etkisi*. Kahramanmaraş: Ukde Yayınları, 2010.

- Tekin, Rahmi. “Zülkadir Beyliği ve Osmanlı Devleti Zamanında Maraş’ta Yapılan Vakıf Eserler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000): 309-340.
- Özkarcı, Mehmet. *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Kahramanmaraş-46*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Özkul, Kifayet. “Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası Bezemeleri” *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2020): 56-81.
- Öztürk, Şahabettin. “Van Hüsrev Paşa Külliyesi Mimari Restorasyon ve Onarımı” *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 27/46 (2021): 23-43.
- Pala, İskender. “Mühr-i Süleyman”. *İslam Ansiklopedisi* 31 içinde, 523-525. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Palutoğlu, Mahmut ve Şaşmaz, Ahmet. “29 Kasım 1795 Kahramanmaraş Depremi, Güney Türkiye” *Maden Tetkik ve Arama Dergisi* 155 (2017): 191-206.
- Ramazanoğlu, Gözde. *Adana’da Tarih Tarihte Adana*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006.
- Ramazanoğlu, Ökkeş, “234. Numaralı Şer’iye Sicili H 1322-1325 M 1904-1907 (Değerlendirme ve Transkripsiyon)” Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 1996.
- Sönmeztürk, Gözde, “Kahramanmaraş (Merkez) Minareleri” Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi, 2022.
- Taşkan, Demet. “Trabzon’da Natürmort Desenli Ahşap Minberler”, *Akdeniz Sanat* 13 (2019): 227-245.
- Tercanlı, Akın. “Mühr-i Süleyman Motifli Bir Kaide: Kilis İbrahim Efendi Camii Minaresi” *Dini Araştırmalar* 26/64 (2023): 183-206.
- Tokuş, Ömer. “Temran Köyü Camii, Çeşme Kitabesi ile Mezar Taşları” *Bingöl Araştırmaları Dergisi* 2/2,9 (2016): 9-29.
- Top, Mehmet ve Yunus, Ömer Avni. “Ahlat Taht-ı Süleyman Mezarlığındaki Usta Kitabeli Mezartaşları”. *Türkmes 2019 Tam Metin Bildiriler* içinde, 58-92. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2020.
- Varnacı Uzun, Funda ve Somuncu, Mehmet. “Depremler Sonrası Antakya Kentsel Kültürel Mirası Hakkında Değerlendirme” *Ankara Üniversitesi Çevrebilimleri Dergisi* 10/1 (2023): 9-23.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Evkaf (C. EV. Evkaf), Dosya No: 158, Gömlek No: 7881, Tarih: 19 Muharrem 1275 (29 Ağustos 1858).